

Notes sobre història i patrimoni ramaders de Serra

Policarp Garay i Martín

Introducció

Coincidint amb el canvi de mil·leni es va jubilar Benjamí Navarro Navarro, l'últim pastor en actiu que quedava a Serra. El seu ramat, que no solia arribar a les 200 ovelles, passava tot l'any en el terme, canviant de pastura i de corrals per temporades: corral de Canaig, la Corralissa, corral de Banyet...

En els temps que corren, aquesta jubilació és un fet que passa desapercbut i que no pareix tindre cap importància. Però, és suficient una breu reconsideració per adonar-se'n que tan singular fet és una notícia important. Important si pensem que el seu titular bé podria ser el següent: *"Després de 4.000 anys d'activitat en el terme de serra, la seua ramaderia ha tocat fi"*

I eixa és la realitat. Només cal considerar que en l'edat del Bronze (fa quasibé quatre mil·lenis) ja habitava i recorria la serra Calderona certa densitat de persones dedicades a l'agricultura i a la pasturatge d'ovelles i de cabres, principalment (en el propi terme de Serra hi ha clares evidències d'açò). Tanmateix, es sabut que la cultura del pasturatge i de la llana va ser continuada per les cultures ibèrica, romana i successives.

Al voltant de l'activitat ramadera practicada a Serra en els temps passats podem trobar diversos aspectes interessants i fins i tot curiosos; alguns dels quals intente donar a conèixer en els apartats següents.

Importància de la ramaderia en l'edat mitjana

També és conegut que l'economia ramadera del món musulmà de València girava, en bona part, al voltant de les ovelles i les cabres, tant per a l'abastiment de carn i de derivats lactis com també per al subministrament de llana i de pells.

Per altra part, a principis del segle XIII, el territori aragonès de les muntanyes orientals de Terol, confrontades amb el domini musulmà de València, estava ocupat per fortaleses i feus cristians pertanyents a les ordes militars del Temple, l'Espital i Calatrava, principalment. La major part de l'economia productiva d'aquestes terres es basava en la ramaderia d'ovelles i cabres. Aquestes comunitats cristianes ja entreveien que la imminent conquesta del regne de València anava a suposar per a elles un benefici afegit, per la possibilitat de poder disposar àmpliament de les zones d'hivernatge (pasturatges litorals) que necessitaven els seus ramats per fugir dels rigors de la neu i el fred, i que, fins aleshores es trobaven limitades per les condicions que els hi marcaven els musulmans.

Després de la conquesta del nou regne de València, Jaume I dona plena protecció als ramats transhumants que baixen cada any des d'Aragó, i limita els drets de muntatge i d'herbatge (tributs per fer ús de muntanyes i pasturatge) a només sis xais per cada mil corders

o cabrits nascuts en la temporada.

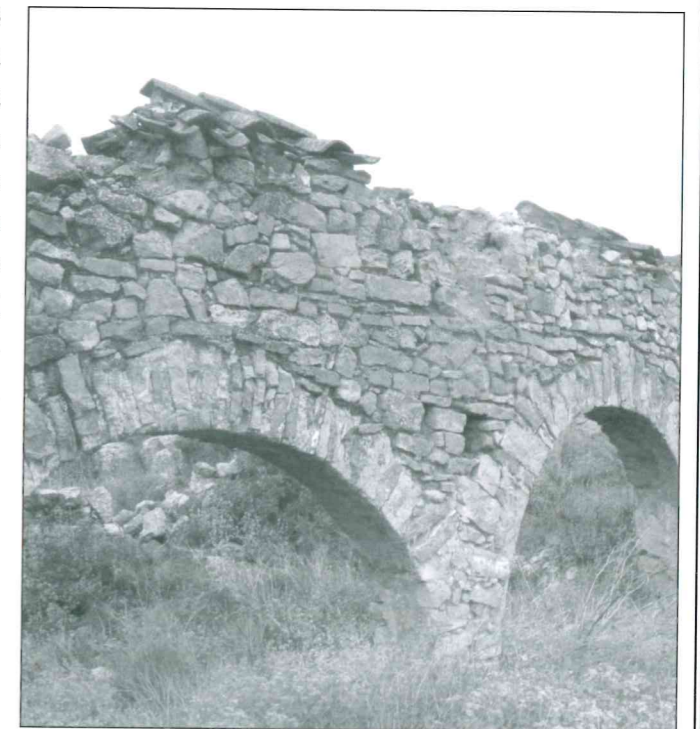
En l'any 1256, també el rei Jaume I va atorgar a la ciutat de Sogorb un privilegi, pel qual ordena a tots els veïns i els alcaïds (...així presents com futurs) d'Altura, Gaibiel, Almonezir, Almedixar, Castronovo, Azueba, Pellunes (alqueria de Soneja), Xóvar, Sot, Àrguines, Gàtova, Marines i Serra, que permeteren pasturar lliurement en els seus termes a tots els ramats de Sogorb, et sine aliquo impedimento et sine aliquo erbagio, carnagio, parizone sen qualibet alia racione vel causa, ganatum totum predictorum hominum in locis superius nominatis.¹

A meitat del segle XIV, Pere I atorga a la ciutat i comunitat d'aldees de Terol privilegis que els eximeixen de pagar cap impost d'herbatge, carnatge i muntatge, sinó solament indemnitzar els danys causats pel ramat als conreus agrícoles. Tots aquests successius privilegis van fer que la ramaderia ovicaprina transhumant es consolidara en el Regne de València, a l'hora que creixia i es desenvolupava també una ramaderia autòctona que, en alguns casos es desplaçaria cap a les terres de Terol per a fer l'estiuatge (aprofitament de pasturatge d'altura, junt amb els ramats locals aragonesos i fent ús de certs pactes de reciprocitat entre pastors aragonesos i valencians).

Les cabanyes ramaderes i els seus desplaçaments transhumants mantenen secularment la seua importància en els períodes següents, però van patint successives crisis que afecten poc a poc la seua magnitud fins a les mínimes expressions de les darreres dècades.

Els corrals de Mugró i el poblat d'Armell

Per tot el terme de Serra abunden vestigis que ens parlen de la important activitat ramadera que hi hagué en tots els temps passats. Una de les expressions més remarcables és la concentració de corrals que es conserven junt a l'horta de Mugró. Concretament, hi ha una conjunt de mitja dotzena de corrals (alguns amb més de 200 m²) que formen una peculiar agrupació, com si d'una menuda població es tractés. La importància d'aquest nucli edificat és múltiple, com veurem tot seguit. En primer lloc, cal destacar que l'arquitectura i la fàbrica són les pròpies i característiques dels corrals tradicionals (d'edat moderna i contemporània) de la comarca: fets de pedra solta, amb sostres de troncs, canyissos i teules, i amb una part més o menys habitable (cuina i dormitori del/s pastor/s) i, sovint, amb algun element arquitectònic de certa elegància: arcs aïllats o seriatos, marcs de finestrons i altres elements útils o simplement ornamentals.

¹ ARV, pergami en dipòsit, caixa 12, núm. 17. Publicat per GARCÍA-EDO (1987): "Segorbe en el siglo XIII" (Ayunt. de Segorbe); també citat per Cabanes (1981): "Documentos i datos para un estudio toponímico de la región valenciana".

Però, el que més crida l'atenció és el fet de trobar tal concentració de corrals en un mateix lloc. Només això ja ens parla de la importància que en el passat va tindre la ramaderia en la zona. Així ho recorden alguns majors de Serra, que han conegut o que han sentit contar que molts d'aquells corrals es trobaven habitats bona part de l'any; sobre tot a l'hivern (podem dir que hi ha memòria històrica de que açò passava en el primer terç del segle XX i en les darreries del XIX, al menys).

La causa d'aquesta ubicació i de la densitat de corrals té tres bones raons què, per separat o conjuntament ens ajuden a entendre fets i circumstàncies:

- En primer lloc, la presència de l'horta de Mugaró palesa la necessitat que hi havia de disposar de l'adob i fem necessari per als camps, el qual –fins a la recent aparició dels adobs químics– només tenia una procedència: la del ramat. De fet, és prou conegut que molts agricultors, tant de Serra com de qualsevol altra part de les comarques valencianes, oferien els seus corrals als pastors transhumants a canvi del fem que produïen els seus ramats. En certs casos s'oferia també als pastors altres productes de consum, com podia ser vi o, fins i tot, oli.
- En segon lloc, cal tindre present que els corrals es situen junt a una ruta tradicional de la transhumància aragonesa, la qual discorre per la zona alta de la serra Calderona, després d'ajuntar-se la que ve de la part del Javalambre amb una altra que ve des del massís de Gúdar per la vall del Palància. Totes dues formen una via ramadera que discorre pel límit entre el terme de Sogorb i els de Gàtova i Serra. En el projecte de catalogació de vies pecuàries del terme de Serra, que s'inicià en 1978, queda recollida aquesta via amb la denominació de "Vereda de Pichón-Serra", amb una amplària legal variable entre 10 i 20 metres².
- Per últim, cal destacar que al voltant dels actuals corrals de Mugaró ja hi hagué, prèviament, **una població musulmana anomenada Armell**³ (de vegades la trobem citada també com Armelle). L'existència d'aquest poblat, talment una alqueria andalusina, es remunta al menys fins al segle XI, i perdura com a nucli habitat fins el començament del segle XVI, al menys.

A més d'aquestes raons, cal observar que, al voltant de l'antic poblat d'Armell hi havia prou pasturatge, en part desenvolupat sobre antics conreus de secà. Hi havia també bona provisió d'aigua (per al ramat, per a les persones i per a regar l'horta), i finalment, es tractava d'una foia natural prou extensa, resguardada dels vents més freds i orientada cap al migdia. A més a més, l'ampliació dels terrenys de pastura era relativament fàcil i agraïda, tant per la Moleta i l'Alt de la Nevera com per les partides de Banyet, el carasol del Sierro, etc.; per no parlar del Pla dels Rebalsadors, ja que, fins a la meitat del segle XIX pertanyia a una jurisdicció i terme diferent (el de Portaceli).

Per completar aquesta aproximació, es pot afegir que Serra i la seua baronia (incloses les alqueries d'Armell i Ria) tenia 40 cases en l'any 1510, segons el cens ordenat per les corts de Monsó. En aquell temps era Senyor de les baronies de Serra i de Soneja el noble Ferran Folch de Cardona, i entre ambdues baronies tenien 71 cases (Soneja en tenia 31, doncs), i la cabanya

ramadera conjunta dels dos llocs era de 800 "caps de bestiar".

Altres corrals del terme

A més dels de Mugaró, per tot el terme es troben repartits més d'una dotzena de corrals, generalment aïllats i prou separats els uns dels altres. Va ser important el "corral dels frares", que es troba situat al sud de la Cartoixa i que ha sigut també utilitzat per a altres usos,

especialment durant els conflictes bèl·lics dels segles XIX i XX. També per la part del "monte de Portaceli" hi ha corrals, alguns prou antics, com el de la Rosa, i altres construïts o reconstruïts després de la guerra Civil, pels anys 40 i 50 (els de l'Abella, el Poll, el Marge...).

També per la part oriental i central del terme hi ha, o hi havia, bons corrals: el dels Filibertos (pegat al terme de Segart), el de Penya, el de Banyet, el del Siscar, els de la Basseta, etc. El corral de Banyet és paradigmàtic d'allò que representa un bon corral: extens, emplaçament en altura, excel·lents vistes, pasturatge abundant... A més a més, conserva un encant particular, tant pel seu emplaçament i entorn ambiental, com per la seua estructura arquitectònica i la seua ornamentació i elements particulars, entre els que hi destaca un aljub i allò que queda del seu plafó ceràmic, amb una imatge de la Verge del Pilar i la inscripció "corral del Pilar". És, en definitiva, un dels elements del nostre patrimoni etnològic i històric que ens trasllada a altres èpoques i ens evoca intenses sensacions...

En la part negativa trobarem que pràcticament tots els corrals estan molt deteriorats -si no derruïts- i en una situació d'abandonament tan avançada que difícilment es podran ja recuperar -els que queden en peu- si no és amb mesures urgents i decisives.

La Junta Local de Ramaders de Serra (segle XIX)

En la primera meitat del segle XIX es produeixen els principals canvis socials i polítics que acaben amb l'antic règim. L'abolició de les senyories i els processos desamortitzadors fan veure a l'Estat la necessitat de preservar certs valors i elements naturals i patrimonials, com són les vies ramaderes i els boscos. És dins d'aquest procés que es crea el cos d'enginyers forestals i, més tard, la Asociación General de Ganaderos del Reino (d'Espanya). He trobat varies referències posant de manifest que en l'any 1850 es va realitzar una delimitació i

² Ordre de 14 de març de 1988, publicada en el D.O.G.V. de data 6 d'abril de 1988.

³ veure A. Ferrer "El lugar de Armell, un despoblado mudéjar en el señorío de Serra" (llibre de festes de Serra, 1996); i P. Garay "Primeres dades sobre l'emplaçament i característiques del poblat sarraí d'Armell..." (III congrés comarcal Camp de Túria, 2001).

classificació de les vies ramaderes del terme de Serra, del qual acte, encara en 1907 es custodiava una còpia en l'Ajuntament⁴.

Com en altres poblacions de la zona, en la segona meitat del XIX tenia Serra la seua Junta Local de Ramaders, on estaven representats tots els veïns que tenien ramats. La junta tenia un president i un secretari que elegien entre els ramaders i nomenava la autoritat competent a petició d'aquestos. A més hi havia un càrrec de "Visitador municipal de ganadería y cañada" que era una espècie de funcionari nomenat per a fer funcions de guarda i policia del ram. En 1892, fou nomenat visitador Ramon Romero Martínez, després de la proposta feta pels ramaders del poble, que eren, Constantino Aliaga, Vicente Sanchis (absent), Joaquin Meliá, Salustiano Domingo i el propi Ramon Romero, que va exercir el seu ofici, al menys, fins a 1907.

A principis de 1900 consta com a president de la Junta Joaquín Meliá Català, i com a secretari Francisco Ros Ros. Cinc anys després (16 de juliol de 1905) s'aprova designar nou president a Juan Ros Domingo; i signen l'acta de la reunió, a més d'ell, Joaquín Meliá, Salustiano Domingo, Juan Aliaga i el visitador Ramon Romero⁵.

Ramats transhumants en les darreries del segle XX

Hi ha memòria viva de que en la segona meitat del segle passat encara baixaven fins a Serra, o bé passaven per ací (generalment camí de Sagunt i les marjals) ramats procedents de la província de Terol. Fa poc més de deu anys va travessar el terme, fent escala en Muñoró, un ramat de vora 400 ovelles, que venia a passar l'hivern en el terme de Segart. La seua procedència era la localitat turolenca de Manzanera, i el pastor tenia el suport estratègic d'un ajudant que, per cotxe i mitjançant la xarxa de carreteres, li facilitava el subministrament periòdicament, contactant-se cada pocs dies. Evidentment, aquest recolzament rodat era una gran novetat respecte als temps passats, en que els pastors havien de dur darrere un gran "hato" en un o més animals de càrrega. Però, hui trobem que la cosa ha arribat molt més lluny: en l'any 1993, més de la meitat dels desplaçaments de ramat de Terol ja no es feia a peu sinó en camions, directament des dels llocs d'origen fins als llocs d'hivernatge⁶.

I resulta molt curiós i interessant que, quan visitem els pobles del massís de Gúdar i de la serra de Javalambre, podem trobar encara molta gent major que, o bé ells quan eren joves o bé els seus pares i avis, baixaven cada any amb les ovelles fins a les muntanyes més orientals

⁴ AHN, secció de la Mesta, lg. 865 / 12

⁵ AHN, secció de la Mesta, lg. 903 / 58

⁶ Fernández *et al* (1996) "Cuadernos de la Transhumancia, nº 19" (ed. Ministerio de Medi Ambiente).

de la serra Calderona, guiant ramats de centenars de caps, i en grups que, habitualment eren de dos a quatre pastors. Així he trobat gent en Gúdar, Alcalà de la Selva, Linares de Mora, Rubielos de Mora, Fuentes de Rubielos... i també de les poblacions castellonenques de Pina de Montalgrao i de Barraques, entre altres.

La regió de Mora de Rubielos (antic marquesat i domini dels barons i ducs Fernández de Heredia) estava situada, en l'època baix-medieval, en l'esmentada frontera entre els dos regnes: el d'Aragó, en franca expansió, i el musulmà de València, en franc retrocés. En ella encara es conserven (en bona manera recuperades per motius turístics) diverses tradicions artesanes que estaven íntimament lligades a la notable economia ramadera de la zona, com era la indústria tèxtil basada en la llana, i també una sorprenent producció d'esquelles (esquilas o cencerros) de diverses mides (fins a 17 diferents, per a usos distints), i altres eines i elements característics del món ramader.

Cal afegir que, els descendents dels tradicionals pastors turolencs no els trobem solament en els pobles de la comarca de Gúdar-Javalambre, sinó que molts d'ells acabaren traslladant-se cap a les nostres terres, i així, en sabem d'uns quants a Bétera⁷, i encara més a la ciutat de València i en diversos pobles de l'Horta.

Sobre l'origen del cognom Navarro a Serra

Per acabar aquestes notes i millor adonar-se'n de la importància i transcendència que la ramaderia dels temps passats ha significat per a Serra, cal destacar el fet que alguns pastors aragonesos es troben entre els nostres avantpassats, ja que foren gents que freqüentaven les nostres muntanyes i passaven una part de l'any a Serra, relacionant-se amb els seus veïns i participant de la vida activa del poble. Alguns acabaren casant-se i establint-se definitivament ací.

En aquest cas trobem a Domingo Navarro, un pastor de Camarena, fill de Mateo Navarro y Maria Clemente, el qual es va casar amb Madalena Estevan, i tingueren 9 fills, nascuts entre els anys 1634 i 1652.

Però no era aquest pastor l'únic veí amb eixe cognom, puix hi havia un altre, Pere Navarro, casat amb Vicenta Donya i pares de vuit fills nascuts entre 1620 i 1633. No conec les dades concretes de procedència de Pere Navarro, però és molt probable que -com en el cas d'altres repobladors que ocuparen les terres que havien quedat despoblades per l'expulsió dels moriscos- procedira de la ciutat de València. No obstant, és també prou probable que algun avantpassat seu directe i no molt llunyà procedirà directament de Navarra⁸.

Cal no oblidar que, en la carta de poblament de Nàquera també hi ha un repoblador de cognom Navarro i de nom Baltasar, però no he trobat cap relació de parentiu entre tots tres homes.

El que sembla prou clar és que tant Pere com Domingo són avantpassats directes de la major part dels habitants de Serra, en ser Navarro el cognom més abundant entre els serrans. Per a fer-nos una idea de l'expansió demogràfica del cognom Navarro, quan acaba el segle

⁷ comunicació personal de Ferran Zurriaga, cronista oficial d'Olocau.

⁸ encara que el cognom Navarro es troba repartit per tot el Regne de València des de la seua fundació en el segle XIII, en el segle XVII es detecta una forta immigració procedent de França, però també de Navarra, Biscaia i altres terres del Nord.

XVII hi ha ja cinc famílies nombroses que duen per cognom patern Navarro. Es tracta, per una part, de Joan i Llorenç, dos nets de Pere; i per altra, de Joan i de Josep, fills de Domingo, i un net d'aquest, que du el mateix nom que el seu avi pastor.

I encara unes últimes dades sobre la nostra evolució demogràfica-onomàstica: un capbreu de l'any 1779⁹ ens permet conèixer que Serra ja comptava, en aquell any, amb 180 veïns (o siga, caps de família o cases), entre els quals predominen els de cognom Cabo (28), Navarro (19), Ros (16) Arnal (14), Català (10) i altres 30 cognoms que tenen entre 1 i 5 representants o veïns.

⁹ AHN, sección nobleza, F-N, Ig. 2220/1.

SERRA

PAS - DOBLE

Música: López Laguar
Lletra: Jordi Garay i T

*Quin orgull sentim
de ser un poble valencià
quina sort tenim
de viure ací /allí
Serra és el nom
del nostre poble preciós
i a tot el món oferim
per compartir*

*Un bon estiu
fresc i tranquil*

*Pujareu a Serra
i voreu que festes fem
Pujareu a Serra
i voreu que bé se viu
Pujareu a Serra
quines festes fem
i que bé se viu
en hivern i estiu*

*Serra tu eres
a València estimada
Serra tu eres
per moruna i cristiana
Serra tu eres
una joia d'Espanya
per paissatge i muntanya
visca el poble de Serra*

*Serra
cant
poble
tran
és pi
com
l'aire
i un*

*A
p
p
n
p
p
re
ti*